

Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia legrégebb (15–18. század) korszakának feldolgozását a hatvanas évek elejétől külön munkacsoport végzi az Országos Széchényi Könyvtárban. Ennek eredményeként eddig a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) első (1473–1600) és második (1601–1635) kötete látott napvilágot. A harmadik kötet (1636–1655) kéziratá immár elkészült, így belátható időn belül ez is meg fog jelenni.

Az anyaggyűjtés azonban egészen 1801-ig folyt és ma is addig tart. A hazai (állami és egyházi) gyűjtemények (könyvtár, levéltár és múzeum) állományának áttekintése mellett a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években Ausztriában, a mai Szlovákiában, Horvátországban, Szlovéniában és Jugoszláviában sikerült a jelentősebb könyvtárakban folyamatosan számba venni a régi hazai nyomtatványok példányait. A németországi tapasztalatokkal összevetve, egyértelművé vált, hogy a Magyarországon előállított kiadványok több mint 90 százaléka a Kárpát-medencében maradt fenn. Miután a korabeli hazai könyvnyomtatás mindenekelőtt a helyi szükségletek kielégítését szolgálta és nem exportra termelt, amin nem is lehet csodálkozni.

A kilencvenes évekbe szívsós és következetes munkával sikerült is az említett területeken közel 35 000 féle 1801 előtt készült magyarországi nyomtatványnak több mint 200 000 példányát nyilvánartásba venni. A külföldön őrzött unikumok egy részéről másolat is készült. Hogy ez mennyire indokolt, azt sajnos a legutóbbi évek délszláv háborúja bebizonyította, amelynek során több, a felmérésekben számba vett ferences könyvtár a Bácskában és Kelet-Szlavóniában elpusztult, illetve súlyosan károsodott.

A két utolsó területen, ahol régi hazai nyomtatvánnyal a Kárpát-medencében még jelentős mennyiségben számolni kellett (Kárpátalján és Erdélyben), a kutatási lehetőségek csak a kilencvenes években nyíltak meg. Az RMNy-vállalkozás számára alapvetően fontos Erdélyben lehetett utoljára rendszeres feltáró munkába fogni, de végre ez is megkezdődhetett. Az RMNy-csoport egy-egy tagja Nagyvárad, Kolozsvár és Gyulafehérvár mellett Brassóba is eljutott, hogy ott számba vegye a régi hazai nyomtatványokat. Ez utóbbi feladat Borsa Gedeonak jutott, és ehhez 1996 nyarán összesen három hét állt rendelkezésre.

Ennek során sikerült e gazdag örökséggel rendelkező városnak több gyűjteményében sok száz 16–18. századi magyarországi kiadvány példányát regisztrálni, amelyek közül több mint száz eddig teljességgel ismeretlen volt. Brassóban mindenekelőtt az egykori evangélikus gimnázium könyvtára őrzött kimagasó értékeket. E gyűjteményt a negyvenes években jelentős negatív hatások érték: költöztetés, szovjet katonák „látogatása”, államosítás stb. Ma az eredeti állományának minegy 80 százalékát a városi levéltár, kb. tíz százalékát az evangélikus egyház őrzi. A veszteség is kb. tíz százalékra becsülhető.

Ennek a rendkívül értékes könyvtárnak állományáról a helybéli száz történeszek úgy száz évvel ezelőtt nyomtatott formában bizonyos tájékoztatást nyújtottak.¹ Most végre mód nyílt arra, hogy magyar részről első alkalommal részletesebb vizsgálat alá lehessen vonni a Brassóban őrzött száz és száz unikumot, valamint tájékozódni lehetett ennek kapcsán a példányok meglétéről is. E munkához nyújtott rendkívül értékes segítséget Gernot Nussbächer, a városi levéltár helyettes vezetője.

Ő volt az, aki felhívta a figyelmet a levéltár könyvtárában a „III 1841” jelzet alatt őrzött töredékre. A félvynyi, egyenetlen szegélyekkel rendelkező kb. 323×207 mm méretű nyomtatványt nyilvánvalóan kötéstáblából bontották ki. Az egyik felén a ragasztó nyoma ma is felismerhető, de egyben sajnos némileg fedi is a nyomtatvány szövegét. A töredéken a nyolcadrét formátumú kiadványnak négy levele maradt fenn szétvágtatlan, eredeti állapotában. A fűzetjelek (Cij és Cijj) tanúsága szerint ezek a „C”-jelű fűzet két levélpárját alkotják: C₂–C₇ és C₃–C₆.

¹ GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke 1535–1886*. Kronstadt, 1886.

A kiadvány előállításához használt nyomdai betűk külleme nyomban elárulta, hogy az viszonylag korán, a 16. század utolsó, esteleg a 17. század legelső évtizedeiben készült. A magyar nyelvű töredék egyik lapján (C₂b) kiemelt fejezetcím volt szembetűnő: „Actus I. Scena III. Követ Agamemnon.” Ebből tehát világossá vált, hogy görög drámáról van szó. A magyar irodalomtörténet régebbi korszakai sajnos ebben a műfajban nem bővelkednek ilyen művekben: egyedül Bornemisza Péter „Elektra”-fordítása volt eddig ismeretes.² Rövid időn belül tisztázható volt, hogy a Brassóban őrzött töredék Euripidész drámájának fordítása: *Iphigenia Auliszban*.

A szöveget egyetlen antikva típusalaponként 19 sorban. A betűöntvények mérete hús soronként 119 mm. Miután a fentebb körvonalazott időkörben hazánkban alig tucatnyi nyomda tevékenykedett, így nem volt különösen nehéz azonosítani a betűket: Rafael Hoffhalter típusáról van szó. Ő ezt első ízben Debrecenben használta 1565-ben, majd Váradon (1565–1567) és Gyulafehérvárott (1567–1569). Az utóbbi helyen bekövetkezett halála után fia, Rudolf a Muraközben (Nedelic és Alsólendva 1573–1574) dolgozott ugyanezekkel az öntvényekkel. Hoffhalter Rudolf 1576-tól Debrecenben dolgozott, de az atyai örökségének csupán töredékével, helyette többségében a helyi nyomda felszerelését vette igénybe.

Ezt a 119 mm méretű szövegtípusát is alkalmazta ugyan 1577-től ebben az alföldi városban, amely azonban ekkorra jelentős átalakításon esett át. Ezek közül a legszembevetőbb, hogy míg korábban az „ö” és „ü” hang jelölésére az „o” és „u” fölé öntött kisebb méretű „e”-t alkalmazta, Debrecenben ehelyett az eredetileg „ö” és „ü” öntvényt használta, ahol is a betű feletti „sátortető” csúcsát egyenként különbözőképpen lereszelte. Ezzel elérte, hogy ha nem is párhuzamosan, de két vonal látható az „o” és „u” betű felett. Ez a változtatás azonban az Euripidész-fordításon nem található, helyette a korábbi állapot tapasztalható a kis „e”-betűkkel. Ez mintha arra utalna, hogy a vizsgált nyomtatvány 1565 és 1574 között készült volna az abban az időben sokat mozgó Hoffhalter-műhelyben.

Felismerhető volt azonban a Brassóban őrzött töredékben a „g” betűnél bizonyos eltérés, amely az említett évtized Hoffhalter-kiadványaiban sehol sem tapasztalható. A „g”-betű korábban 3,9–4,0 mm méretű volt és az alsó részét alkotó zárt ovális tengelye enyhén ferde: balról jobbra felfelé tartva. Az Euripidész-fordításban azonban a „g” betű mérete csak 3,5 mm és az említett tengely vízszintes.

Ismeretes azonban ez a betűtípus pontosan ilyen alakú „g”-betűvel más hazai műhelyben: az erdélyi Szeben városának nyomdájában. Ennek alapítására 1575-ben került sor, amelyet két évvel megelőzött a papírmalom létrehozatala. Igen logikus lépés volt ez, hiszen Erdély azokban az időkben – a törökök alföldi hódításai miatt – a nyugati irányban történő közlekedés terén a korábbinál összehasonlíthatatlanul elszigeteltebb helyzetbe került. Az 1539-ben alapított brassói és az 1550-től működött kolozsvári nyomda tapasztalata azt mutatta, hogy ezekben az évtizedekben az erdélyi műhelyek működését alapjaiban veszélyeztette a bizonytalanul beszerezhető külföldi papirtól való teljes függésük. Ezért mind Brassóban mind Kolozsvárott néhány éves rossz tapasztalat után rákényszerültek az önellátásra: papírmalmot hoztak létre. Szeben városa levonta a szükséges következtetést, így a nyomdai felszerelés beszerzésére a papírmalom működésének megindulását követően került sor.

A Hoffhalter-féle műhely tipográfiai anyagának túlnyomó része 1575-ben Szebenbe került. A részletek nem ismeretesek. Hoffhalter Rudolf alighanem anyagi nehézségekkel küzdhetett, hogy Muraközből távozva megvált atyai műhelyének betűitől és könyvdíszeitől. Egyedül a most megvizsgált és a fentiekben említett, jelentős átalakításon átesett betűtípust és a családi nyomdászjelvény dűcát vitte magával Debrecenbe.

² RMNy 144.

Men. Neked tehát nem tecziké
 hogy ebben együt törcödgyel
 az Görögökkel. Aga. Mind e-
 gcf Görög orfágot veled öbuc
 meg bolondítottta Isten. Mene.
 Te mostan az te birodálniában
 diczeködöl, és engemet te attya-
 fiat el arulz, En pedig más mo-
 dot keresc ebbsen, és más bara-
 ummal végezec. Agam. Bezzeg
 vgy, bár korornal el innen ne
 profmálnal, mert valami kőü-
 tet látoc, hogy ió hozzám, vala-
 mi vgy hirt. mond.

ACTVS I. SCENA III.

Kőuet Agamemnon.

Kőü. O te Agamemnon Király
 ióucc hozzád kőuetöl és el hős-
 tam

én rcfemetis én te neked tulajd-
 nitom, de az elebbi kégyetlen cr
 telömből el váltoftattam mo-
 ftan igazan tertent énnekem ho-
 gy az én attyamfiat feretuen el
 váltoftam gonof erkölczéből,
 mert az iámbor férfuhoz illic
 affle erkölcz, Hogy mentöl iob
 értelömmel élhet, azzal élyen.
 Chor. Ieles dolgokat beféllez,
 és az Tantalus Iuppiter fiához,
 méltó befödeket, mert az te ele-
 idet nem akarod meg fégyenite-
 ned. Aga. Diczirlec tégedet ió
 Menelac, hogy illyen befédeket
 follál, kit én te hozzád nem hit-
 tem volna, mint iámborhoz il-
 lic tekelle tessen beféllel. Mene.
 Az attyafiác közöt fokot habo-
 ruság

Megvizsgálva a korai szebeni kiadványokat megállapítható volt, hogy azokban az Euripidész-fordításban használt típus pontosan ezzel megegyező állapotban van. Áll ez a „g”-betű kisebb méretére és a korábitól eltérő alakjára is. A brassói töredék datálásához természetesen szükséges annak megállapítása, hogy vajon meddig használták ezt a betűtípust Szebenben és vajon végig pontosan ilyen állapotban. Ez meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult, mert ezeket a betűket viszonylag ritkán vették igénybe Szebenben, és ráadásul ennek a műhelynek kiadványai közül csak nagyon kevés és az is sokszor csupán töredékes állapotban maradt fenn.

A ma ismert utolsó alkalmazása ezeknek a 119 mm-es betűknek Szebenben 1618-ból ismeretes.³ Azonban ebben 1575 és 1618 között bizonyos változások figyelhetők meg, amelyek közül a legfeltűnőbb, hogy visszatért a Hoffhalter-műhelyben korábban használt, ferdetengelyű „g”-betű.⁴ Ennek legkorábról datált előfordulása 1598.⁵ Így az Euripidész-fordítás szebeni előállításának ideje biztonságosan 1575 és 1598 közé szorítható. Sajnos ez a vízszintes tengelyű „g”-betű datált kiadványban csak 1576-ban⁶ és 1578-ban⁷ fordul elő. Itt tehát különösen érezhető az összehasonlításhoz igénybe vehető szebeni kiadványok rendkívül kis száma.

³ RMNy 1170.

⁴ Itt is meg kell köszönni Bánfi Szilvia ezzel kapcsolatos értékes segítségét.

⁵ RMNy 835, ahol azonban a nyomtatás helye – tévesen – Kolozsvárként áll.

⁶ RMNy 371.

⁷ RMNy 423.

Akad egy másik magyar nyelvű és irodalomtörténeti szempontból ugyancsak jelentős drámatörredék *A három ifjú tüzes kemencébe vetetéséről*⁸, amelyet pontosan azokkal a betűkkel nyomtatnak, mint a brassói töredéket. Miután ezzel együtt az 1576. évre szóló magyar⁹ és latin nyelvű szebeni nyomdár¹⁰ töredékei kerültek elő ugyanazokból a kötéstáblákból¹¹, jogos a feltételezés, hogy ez a drámatörredék az 1575-ben indult szebeni nyomda működésének első éveiben készült. Úgy tűnik, hogy az Euripidész-fordítás elkészítésének megállapításához is ez a legmegfelelőbb időkor. A három ifjúról szóló dráma töredékei Segesvárott őrzött kötet tábláiból kerültek elő. Gernot Nussbächer tájékoztatása szerint nem zárható ki az, hogy az Euripidész-törredék is segesvári eredetű, mert az ottani levéltár egy részét átmenetileg Brassóban őrizték.

Ugyancsak Nussbächer, mint a 16. századi erdélyi papírmalmok termékeinek szakértője, volt szíves elvégezni a brassói töredék papírjának vizsgálatát, majd annak eredményét írásban átadni. Fontos ez a körülmény, hiszen a szebeni nyomda az ugyancsak városi tulajdonban levő malom papírjával dolgozott. Sajnos a féllíves töredéken vízjel nem látható. A meritőháló függőleges merevítőinek egymástól levő távolsága a vízjel tanúsága szerint a szebeni papíron jól ismert gyakorlatnak felel meg. A meritőháló vízszintes bordáinak száma 20 mm-enként 24. Ilyen sűrűség az eddig regisztrált szebeni papírokban az 1580–1594 közötti években található. Mindent összefoglalva, az Euripidész-fordítás a szebeni nyomdában készült feltehetően az 1575–1580 között időben.

Euripidész e drámájának Devecseri Gábor-féle 1629 soros magyar fordításában¹² a Brassóban fennmaradt egyetlen féllív c_{2a}–c_{3b} lapjain a 394–440, a c_{6a}–c_{7b} lapokon pedig a 480–517. sorok szövege olvasható. A töredék első részében négy lapon 46 sor található a modern fordítás szerint, míg a második négyen pedig csak 37. Ebből kiviláglik, hogy a két átültetést nem csupán négy évszázad, de jelentős stilisztikai eltérés is elválasztja egymástól. Ennek ellenére kísérletet lehet tenni a korai nyomtatvány terjedelmének kikövetkeztetésére. Visszaszámolva, a „C” jelzésű füzet a modern fordítás 370–375 sora táján kezdődhetett. Az első két („A” és „B” jelű) füzet 16 levélből le kell számítani az elsőt a címlappal, hiszen azon feltehetően nem állt szöveg. A maradék 30 lapon tehát kb. 370 sor foglalhatott helyet. Ez laponként több mint 12 Devecseri-féle sort jelent. Elosztva ennek a fordításnak 1629 sorát ezzel az átlagszámmal kb. 130 lapot, azaz 65 levelet lehet számítani. Nyolc ív – füzetenként nyolc levéllel – összesen 64 levélből áll. Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy ez lehetett a ma csak töredékesen ismert kiadványnak az összerjedelme. Vagyis az egész nyomtatványnak összesen 1/16 része került elő.

Johann Gallen, kassai könyvkereskedő hagyatékát 1583-ban leltározták. Az ebben foglalt könyvjegyzéket Kemény Lajos két ízben is publikálta: előbb csak a magyar könyveket,¹³ majd az egészet.¹⁴ Itt olvasható a kötetlen, nyolcadrés alakú kiadványok között: „Tragedia Eurip. Vngrisch. VI ex. d. 59.” Tehát a hat példányban leltározott könyv becsértéke összesen 59 dénár volt. A példányszám és az ár, valamint a kiadványok formátuma a jegyzékben megtalálható. Segítségével a ma példányból ismert nyomtatványok alapján kiszámítható, hogy ívenként mennyire becsülték a könyvek értékét a leltározók. Euripidész egy példánya majdnem tíz dénárba került. A Gallen-féle könyvjegyzékben három olyan tétel is található, amely ehhez árban legközelebb áll. Mindehárom 1577-ben készült Kolozsvárott. Közülük kilenc dénárba került a *Szép histó-*

⁸ RMNy 370.

⁹ RMNy 364.

¹⁰ RMNy 363.

¹¹ MKsz 1965. 313–328.

¹² *Euripidész összes drámái*. Bp. 1984. 887–945.

¹³ MKsz 1887. 136–138.

¹⁴ MKsz 1895. 310–320.

ria a tökéletes asszonyállatokról, hét ív papíron.¹⁵ A tíz dénáros Salamon és Markalf¹⁶ terjedelme nyolc, míg 11 dénásra árazott *Az ötödik része Mátyás király dolgainak*¹⁷ tíz ív volt. Elfogadható tehát a fenti, a szöveg beosztása alapján az a következtetés, hogy az Euripidész-fordítás nyolc ívből, azaz 64 levélből állt.

Gulyás Pál a Gallen-féle könyvjegyzéket igen alaposan kiértékelte, majd a végén ezt írta:¹⁸ „De mindez adatoknál becsebb a jegyzéknek az az adaléka, mely Euripides, közelebbről meg nem jelölt, tragédiájának magyar fordítására vonatkozik. Milyen kár, hogy az 59 dénásra értékelt hat példány közül egy sem került az utókorra. Méltó párja volna Bornemisza Péter sokáig lappangott Elektra-fordításának s így is ékesen szóló bizonyosága a hazai humanizmus virágzásának.”

Gulyás álma most – bár csupán töredékesen – de mégis valóra vált.

BORSA GEDEON

Jean Baptiste Morin és Magyarország. Egy ismeretlen Hungaricum.¹ A Magyarországon és Erdélyben járt francia utazókról, hírességekről szóló irodalomban tudtommal eddig még sehol sem esett szó Jean Baptiste Morin (1583–1656) személyéről és munkásságáról.² Pedig Morin egyrészt mind a geológia, mind pedig az orvostudomány története szempontjából jelentős személyiség, másrészt azon – ritka – esetek közé tartozik, akinek számára a több mint féléves magyarországi utazás nem csupán életrajzi epizódnak, hanem a tudományos életmű szempontjából is lényeges és meghatározó eseménynek bizonyult. De ki is volt tulajdonképp Jean Baptiste Morin?

Morin életrajzainak alapja az a biográfia, amely posztumusz *Astrologia Gallica* című könyvének előszavában olvasható.³ E biográfia alapján írta mind Niceron (1685–1738),⁴ mind Bayle⁵ a maga terjedelmes életrajzát, amelyek azután a forrásai lettek a későbbi életrajzi feldolgozásoknak.⁶

¹⁵ RMNy 385.

¹⁶ RMNy 389.

¹⁷ RMNy 384.

¹⁸ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 255.

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dörnyei Sándornak és a Franciaországban élő Lukács Gábor professzornak nagylelkű segítségükért, amely nélkül ez a cikk sohasem születhetett volna meg.

² Az alább felsorolt művek sem említik Morin nevét:

BIRKÁS Géza: *Francia utazók Magyarországon*. = Acta Univ. Szegediensis. Sectio Phil. Tom. XVI. Series Nova Tom. II. Szeged 1948., DUKA ZÖLYOMI Norbert: *Magyar–francia orvosi kapcsolatok a 18. század végéig*. = Orvostörténeti Közlemények 1983. 167–172., KÖPECZI Béla hasonló tárgyú tanulmányai, illetve BAJOMI LÁZÁR Endrének a magyar–francia kapcsolatokkal foglalkozó cikkei (*Arpadine*. Bp. Szépirodalmi K. 1980.). A BENEDEFFY László (szerk.): *A magyar geodéziai irodalom bibliográfiája 1498–1960* (Bp. Műszaki KK., 1964.) sajnos csak a magyar származású írók műveit gyűjtötte egybe. Egyedül HAVASS Rezső: *Magyar földrajzi könyvtára* (Bp. Szerző kiad. 1893. 16. ill. 20.) említi Morint, ám magyarországi tapasztalatai alapján írott fő műve, a *Mundi sublanaris anatomia* ebben a gyűjteményben sem szerepel!

³ MORIN, Jean Baptiste: *Astrologia Gallica principis et rationibus propriis stabilita atque in XXVI libros distributa*. Hagae-Comitis, A. Vlacq, 1661. fol. I–XXI.

⁴ NICERON, Jean Pierre: *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres*. Paris, Briasson, 1729. Tom. III. 86–102.

⁵ BAYLE, Pierre: *Dictionnaire historique et critique*. Nouvelle éd. Paris, Desoer, 1820. Tome X. 527–547.

⁶ ZEDLER: *Allgemeines Staats-Kriegs-Kirchen-und-Gelehrten Chronick*. Leipzig, J. H. Zedler, 1742. Theil II. 869–871. JOCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Leipzig,